

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Günlük konuşmalarımızda ve yazılı anlatımlarımızda anlatımımızı güzelleştiren, anlatılmak istenenin daha etkili ve kalıcı bir şekilde aktarımını sağlayan deyimlerimiz dilimizin en milli ögesi durumundadır.

Türkçe'yi kullanabilme gücünün bir göstergesi olarak deyim kullanımını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Çağımızın artık bilgisayar çağı olduğunu ve iletişim konusunda sürekli gelişmelerin meydana geldiğini düşündüğümüzde sözlü ifadelerden çok yazılı ifadelere ihtiyaç duyulacak olması kaçınılmaz görünüyor. Bireyler kendilerini ve isteklerini doğru ifade edebilmek için dilimizin anlatımı güçlendiren unsurlarına daha fazla ihtiyaç duymaya başlayacak. Bu açıdan bakıldığında deyim kullanımının sağlanması ve deyim kavramının bilincinde olunması yazılı ve sözlü anlatımlar için büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte deyim kullanımının ne ölçüde geliştiği ve deyimlerin anlatım gücünden yararlanmayı etkileyen etmenlerin tespit edilmesi de önem kazanmaktadır.

Deyimleri kullanmayı alışkanlık haline getirebilmek için tüm etmenlerin olumlu etki eder hale getirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda; okul-aile-öğrenci ve sosyal çevre dörtlüsünde neler yapılabileceği tespit edilmeli ve gerekli uygulamalar için çalışmalar yapılmalıdır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırma, Uşak il merkezindeki ilköğretim 8. sınıfa giden çocukların yazılı anlatımda deyimleri kullanma becerilerini incelemeye yönelik bir çalışmadır. Araştırmada ailelerin sosyo-ekonomik düzeylerinin, anne-baba ve kardeşlerinin öğrenim durumlarının ve mesleklerinin, kiminle ve nerede yaşadıklarının, çocukken masal dinleyip dinlemediklerinin, kitap okuma alışkanlıklarının, evlerinde kitaplık bulunup bulunmamasının, kütüphaneye gidip gitmediklerinin eğer gidiyorlarsa gidiş amaçlarının, gazete okuyup okumadıklarının, aile fertlerinin kitap okuma alışkanlıklarının, kitap dışında yararlandıkları kaynakların, cinsiyetin öğrencilerin yazılı ifadelerinde deyim kullanma alışkanlığı ve becerileri üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Araştırmamızın amaçlarını daha ayrıntılı olarak maddeler hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

1. İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazılı anlatımda deyimleri kullanma becerilerini belirlemek,
2. Öğrencilerin sosyo-ekonomik durumları ile yazılı ifadelerinde deyimlerden yararlanma beceri ve alışkanlıkları arasında ilişki olup olmadığını belirlemek,
3. Öğrencilerin cinsiyetlerine göre yazılı ifadelerinde deyim kullanım sıklığının değişip değişmediğini belirlemek,
4. Öğrencilerin deyim kullanımının aile-okul-öğretmen ve çevre faktörlerine göre değişip değişmediğini tespit etmek,
5. Anne ve/veya babanın mesleğinin öğrencinin deyim kullanımı ile ilişkisini belirlemek,
6. Anne-baba ve kardeşlerin öğrenim durumları ile öğrencinin yazılı ifadelerinde deyim kullanma beceri ve alışkanlıkları arasındaki ilişkiyi belirlemek,
7. Öğrencilerin deyim kullanımları ile kitap okuma alışkanlıkları ve sevdikleri edebî türler arasında ilişki olup olmadığını belirlemek,
8. Öğrencilerin kitaplığa sahip olma ve kütüphane kullanma amaçları ile deyim kullanmaları arasında ilişki olup olmadığını belirlemek,
9. Öğrencilerin daha küçük yaşlarda masal dinlemiş olup olmamasıyla deyim kullanma beceri ve alışkanlığı arasındaki ilişkiyi belirlemek,
10. Kitaplar dışında yararlandıkları kaynaklar ile öğrencilerin deyim kullanımları arasındaki ilişkiyi belirlemek.

III. ARAŞTIRMA SORULARI

1. Öğrencilerin yazılı anlatımlarında deyim kullanma becerisi var mıdır?
2. Cinsiyetlerine göre deyim kullanma becerileri değişiyor mu?
3. Öğrencilerin deyim kullanımına aile-okul-öğretmen ve yaşadıkları çevrenin etkisi var mıdır?
4. Aile fertlerinin öğrenim durumu öğrencilerin deyim kullanma becerilerini etkiliyor mu?
5. Gelir düzeyinin öğrencilerin deyim kullanma becerileri üzerinde etkisi var mıdır?
6. Masal ile deyim kullanımı arasında bir ilişki var mıdır?
7. Öğrencilerin kitap okuma alışkanlıkları ile deyim kullanma becerileri arasında bir ilişki var mıdır?
8. Gazete alımı ile deyim kullanımı arasında bir ilişki var mıdır?
9. Kitap dışındaki yardımcı kaynakları kullanmak öğrencilerin deyim kullanımına etki eder mi?
10. Okunan edebî türler deyim kullanma alışkanlık ve becerisine etki ediyor mu?

IV. PROBLEM

Uşak il merkezindeki ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazılı anlatımda deyimleri kullanma becerilerini etkileyen faktörlerin tespit edilmesiyle, öğrencilerin yazılı anlatımda deyimlerden yararlanma becerilerini arttırabilmek için hangi etkinlikler gerçekleştirilebilir?

Bu temel probleme çözüm getirebilmek için aşağıda denenceler oluşturulmuştur:

V. DENENCELER (HİPOTEZ)

1. Öğrencilerin yazılı anlatımda deyim kullanma becerisi istatistiksel olarak yeterli düzeyde değildir.

2. Öğrencilerin cinsiyetleri ile deyim kullanım becerileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

3. Öğrencilerin sosyo-ekonomik düzeyleri ile deyim kullanımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

4. Aile ile ilgili öğrenim-meslek gibi unsurlar ile öğrencilerin deyim kullanımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

5. Öğrencilerin kitap okumaya ilişkin görüşleri ile deyim kullanımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

6. Kütüphaneye gidiş amaçları ile deyim kullanımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

7. Okunan edebî türler ile öğrencilerin deyim kullanımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

8. Gazete alımı ile deyim kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

9. Aile fertlerinin kitap okuma alışkanlığı ile öğrencilerin deyim kullanımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

10. Kitaplar dışında yardım alınan yardımcı unsurlar ile öğrencilerin deyim kullanımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

11. Çocukluk döneminde masal dinlemiş olmakla deyim kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

12. Yaşanan çevre ve evin özellikleri ile deyim kullanımı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur.

VI. VARSAYIMLAR

Öğrenciler, yazılı anlatımlarında deyim kullanma becerilerinin ölçülmesi ile ilgili kendilerine sorulan sorulara içtenlikle cevap vermişlerdir.

VII. SINIRLILIKLAR

Bu çalışma Uşak il merkezindeki İlköğretim 8. sınıfa giden Alt Sosyo-Ekonomik Düzeydeki, Orta Sosyo-Ekonomik Düzeydeki ve Üst Sosyo-Ekonomik Düzeydeki 200'er öğrenci (Toplam 600 öğrenci) ile sınırlıdır.

VIII. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE ARAÇLARI

Araştırmanın Evreni: Uşak il merkezinde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı devlet okullarına giden ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinden oluşmaktadır.

Araştırmanın Örnekleme: Evrene giren tüm öğrencilerin araştırmaya dahil edilmesi mümkün olmadığı için örnekleme başvurulmuştur. Evreni daha iyi temsil edeceği düşüncesiyle farklı sosyo-ekonomik çevrelerdeki okullardan "sistemik tesadüfi (katmanlı) örnekleme" yoluyla 600 öğrenci araştırma örnekleme alınmıştır. Öğrencilerin çeşitli sosyo-ekonomik düzeylere göre gruplandırılması tahmini bir yaklaşımla belirlenmiştir. Buna göre araştırmanın örneklemini Alt Sosyo-Ekonomik Düzeydeki, Orta Sosyo-Ekonomik Düzeydeki ve Üst Sosyo-Ekonomik Düzeydeki 200'er öğrenci olmak üzere 3 farklı sosyo-ekonomik düzeyden toplam 600 öğrenci oluşturmaktadır.

Araştırmamız için hazırlanan anket formları öğrencilere uygulanmadan önce 8. sınıf öğrencilerinin rehber öğretmenleri ile bizzat görüşmemiz ve anket formunun sonuna eklediğimiz öğretmen onay bölümü öğrencilerin farklı sosyo-ekonomik düzeylere göre sınıflandırılmasında hata yapma riskimizi azaltmıştır. Anket formları öğrencilere okul içinde uygulanmış ve uygulama bizzat tarafımızca yapılmış uygulama sonunda hemen geri toplanmıştır. Bundan sonra çalışmamızın ikinci ve önemli aşamasına geçilerek öğrencilerin deyim kullanma becerilerini bir uygulama üzerinde görebilmek için öğrencilere birer kompozisyon yazdırılmıştır. Yazma konusunda sıkıntı duymamaları ve sonuçları etkilememesi için kompozisyon konusu serbest bırakılmıştır.

Veri Toplama Yöntem ve Araçları:Bu çalışmada veriler Anket Tekniği ile toplanmıştır.

Örnekleme alınan ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin yazılı anlatımda deyimleri kullanma becerilerini ölçmek amacıyla 31 soruluk bir anket formu geliştirilmiştir. Anketin 31. sorusu olan “Ödüllü bir yarışmaya katılacak olsanız hangi konuda yazmak isterdiniz?” sorusuna verdikleri cevap paralelinde bir kompozisyon yazmaları istenmiştir.

Bir nitel araştırma yöntemi olan içerik analizi yöntemiyle öğrencilerin yazdıkları kompozisyonlar analiz edilmiştir. İçerik analizi yazılı veya sözlü materyalin sistemli bir analizi olup, söylenenin ya da yazılanın kodlanarak nicelleştirilmesidir. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Böylece sözel bilgi nicel veriye dönüştürülür.¹

Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi: 600 İlköğretim 8. sınıf öğrencisinin yazılı anlatımda deyimleri kullanma becerileri ve yazdırılan kompozisyonlarda kullanılan deyim sayısı ile ilgili yapılan bu çalışmada öğrenciler alt, orta ve üst sosyo-ekonomik düzey olmak üzere eşit sayıda ele alınmış ve elde edilen verilerin istatistik analizi için SPSS (Statistical Packet for Social Science) programı kullanılmıştır.

Araştırmanın her bir alt problemi için uygun istatistiksel teknikler kullanılmıştır. Öğrencilerin deyim kullanımlarına ilişkin verilerin yüzde (%) ve frekans değerleri tablolar hâlinde verilmiş ve yorumlanmıştır. Öğrencilerin deyim kullanımları üzerinde farklılık oluşturabilecek iki değişkenin test edilmesinde “bağımsız gruplar için t-testi”, ikiden fazla değişkenin test edilmesinde ise “Tek Yönlü Varyans Analizi” (One Way Anova) kullanılmıştır. Gruplar arasında fark bulunması durumunda ise gruplar arası farkın kaynağı “Tukey” tekniği ile test edilmiştir. Parametrik testlerin kullanımının mümkün olmadığı durumlarda Tek Yönlü Varyans Analizinin (ANOVA) yerine de Kruskal-Wallis testleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular tablolar hâlinde verilmiş ve yorumlanmıştır.

¹ Yıldırım, A., Şimşek, H. , *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yay., Ankara, 2000.

Bulgular ve Tartışma

Araştırmanın verilerinin bulunduğu bu bölümde; Tablo-3'te cinsiyet durumuna göre t-Testi sonuçlarına yer verilmiştir. Yine aynı şekilde Tablo-15, 21, 28, 30, 36, 50, 55, 75, 77ve 79'da da ilgili değişkenler bakımından t-Testine yer verilmiştir. Bunların dışında ilgili değişkenler bakımında da ANOVA testi uygulanırken geriye kalan tablolarda homojen varyans varsayımı sağlanmadığından ANOVA'nın non-parametrik karşılığı olan Kruskal-Wallis testleri kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEYİM KAVRAMI, SINIRLARI, ANLAMSAL VE BİÇİMSEL AÇIDAN DEYİMLER

1. DEYİM KAVRAMI

1.1. DEYİM TANIMLARI

Deyimler (Osm. ta‘bir; Alm. Ausdruck, Redensart; Fr. locution, idiom; İng. locution, formula, idiom) dilimizin en milli öğeleridir.

1935 yılında bastırılarak dağıtılan “Osmanlıca’dan Türkçe’ye Cep Kılavuzu” nda ‘Deyim’ kelimesi Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından ‘tabir’ kelimesinin yerine teklif edilmiş ve zaman içinde tabir kelimesinin yerine deyim kelimesi kullanılmaya başlamıştır.

Literatürde deyimler ile ilgili çok sayıda tanım bulmak mümkündür. Yapılan tanımlardan bazıları şöyledir:

Türkçe Sözlük’te deyim “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım,tabir.”² olarak tanımlanmıştır.

“Doğan Aksan, deyim tanımı “Belli bir kavramı, belli bir duygu yada durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamda kullanılmasıyla oluşan sözdür.”³ şeklinde yapmıştır.

Türkçe Deyimler Sözlüğü’nde deyim “Çoğu öz anlamından az çok ayrı bir düşünce ve anlam taşıyan, en az iki sözcükten oluşan söz topluluğuna deyim denir.”⁴ biçiminde tanımlanmıştır.

² *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, Cilt 1, s. 298.

³ AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 2000, Cilt 3, Bölüm 1, s. 35.

⁴ PAR, Arif Hikmet, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Serhat Dağıtım Yayınları, İstanbul, 1993, s. 7-10.

Deyimler üzerine en kapsamlı çalışmaları yapmış olan Leyla Subaşı Uzun ise deyimini “Birden çok göstergenin bir arada kullanıldığı yapı.”⁵ olarak tanımlamaktadır.

Şükrü Elçin’in ‘Halk Edebiyatı’na Giriş’ adlı eserinde deyim(tabir), “Asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir; bu sözler duygu ve düşüncelerimizi, başka bir söyleyişle, dikkati çekecek bir ifade ile, komprime hâlinde anlatan isim, sıfat, zarf, basit fiil ve birleşik fiil görünüşlü gramer şekilleri.”⁶ olarak tanımlanmıştır.

Aydın Dağpınar deyim için, “Halk tarafından benimsenmiş,çoğu gerçek anlamından ayrı bir anlam taşıyan(yani mecazlı), menşeleri bilinmeden, genelleme yapılmaksızın, münferit bir durumu anlatan kelime toplulukları.”⁷ tanımını yapar.

Deyim konusunda önemli çalışmaları bulunan Ömer Asım Aksoy, “Bir kavramı, bir durumu ya ilgi çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce.”⁸ şeklinde deyimini tanımlamaktadır.

Vecihe Hatiboğlu da deyimini tanımlar “Deyim, anlatım gücünü arttırmak için, az çok mantık dışına kayan, bazı kelimeleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır.”⁹ biçiminde yapmıştır.

Mehmet Hengirmen ise deyimini, “Genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış söz.”¹⁰ olarak tanımlamaktadır.

Zeynep Korkmaz “Gramer Terimleri Sözlüğü”nde deyimini, “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği.”¹¹ olarak tanımlamaktadır.

⁵ UZUN, Leyla Subaşı, “Deyimleşme ve Türkçe’de Deyimleşme Dereceleri”, *Dilbilim Araştırmaları*, Hitit Yay. 1991, s. 29-39.

⁶ ELÇİN, Şükrü, *Halk Edebiyatı’na Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Emel Matbaacılık, Ankara, 1981, s. 706-723.

⁷ DAĞPINAR, Aydın, *Tıpkı ve Benzer Türk-İngiliz,İngiliz-Türk Atasözleri ve Deyimleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 30.

⁸ AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995.

⁹ HATİBOĞLU, Vecihe, “Kelime grupları ve Kuralları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963*, 2. Basım, TDK.Yay, Ankara, 1988.

¹⁰ HENGİRMEN, Mehmet, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yay.,Ankara, 1999, s. 116.

¹¹ KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 43.

Ali Püsküllüoğlu deyim için; “Anlatıma akıcılık çekicilik katan çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan genellikle de birden çok sözcüklü dil ögesi, kalıplaşmış sözcük topluluğu.”¹² tanımını yapmaktadır.

Emin Özdemir ise, Açıklamalı Deyimler Sözlüğü’nde deyim tanımını “Bir kavramı, bir düşünceyi, bir olayı az sözle belirtmek ve daha etkili kılmak için başvurulan anlatım yollarından biridir.”¹³ şeklinde vermektedir.

Fethi Gözler ise deyim tanımlarken, “Kendi öz anlamından az çok ayrı bir fikri anlatmaya yarar kelime topluluğudur.”¹⁴ ifadesini kullanmaktadır.

Yusuf Ziya Bahadanlı, “Türkçe Deyimler Sözlüğü ve Kaynakları” adlı eserinde deyim için; “İki ya da daha fazla sözcükten meydana gelen, çoğunlukla kendi öz anlamının dışında yeni bir anlam veren ve yazıyı ya da konuşmayı daha da güzelleştiren söz bölümü.”¹⁵ olarak tanımlamaktadır.

A.Naci Tokmak deyimleri; “Halk arasında yaygın olarak kullanılan, genellikle birkaç kelime, yer yer tam ya da eksik bir cümle şeklinde olan, teşbih, mecaz, istiare ve kinaye unsurlarının da kullanıldığı, bir eylemi, durumu veya bir olayı anlatmakta yararlanan, ancak bir hüküm içermeyen sözlerdir.”¹⁶ şeklinde tanımlamaktadır.

Yusuf Çotuksöken “Deyimlerimiz” adlı eserinde deyim için “En az iki sözcükten kurulan, konuşmada ve yazıda anlatım gücünü artıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan, kalıplaşmış söz öbeklerine deyim denir.”¹⁷ tanımını yapar.

¹² PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1995, s. 7.

¹³ ÖZDEMİR, Emin, *Açıklamalı-Örneklî Deyimler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 5.

¹⁴ GÖZLER, Fethi, *Türkçe Deyimler Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 6.

¹⁵ BAHADANLI, Yusuf Ziya, *Türkçe Deyimler Sözlüğü ve Kaynakları*, YuvaYayımları, 1994, İstanbul, s. 11

¹⁶ TOKMAK, A. Naci, *Prof. Dr. Nihad M. Çetin’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımı, 1999, İstanbul, s. 175.

¹⁷ ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, *Deyimlerimiz*, Varlık Yayınları, 1998, s. 7.

Bu tanımların her biri farklı gibi görünse de ortak noktalarının oldukça fazla olduğu dikkat çeken bir husustur. En önemli ortak nokta, en az iki kelimededen oluşma ve kalıplaşma şartıdır. Tabi ki bu kalıplaşma uzun süre aynı şekilde kullanım sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yine tanımlardaki ortak noktalardan birisi de etkili bir anlatım sağlama özelliğidir. Anlatımdaki güçlü etkisinin sebebi; deyimi oluşturan kelimelerin birlikte kullanımından doğan yeni anlamdır.

Tüm bu tanımların ışığında deyimi ; “Belli bir kavramı,bir duyguyu,bir durumu, bir olayı ya da bir isteği kelimenin gerçek anlamından uzaklaşarak ya da gerçek anlamını yitirmeden özetleyici ve etkili bir şekilde anlatmaya yarayan kalıplaşmış sözler.” olarak tanımlayabiliriz.

1.2. DEYİMLERİN DİĞER SÖZ VE SÖZ GRUPLARIYLA İLİŞKİSİ VE SINIRLARI

Deyimlerle ilgili en önemli sorun, bu kavrama ait sınırların tam olarak çizilememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden deyimler; zaman zaman atasözleri, birleşik sözcükler, terimler, argo sözcükler, dua ve beddualar ile karıştırılmaktadır. Tezimizin bu bölümünde deyimler ve bu kelime-kelime grupları arasındaki benzerlikler ile tüm bunları ayırt etmeyi sağlayan bazı özellikler üzerinde duracağız.

1.2.1. Deyim ve Atasözü

Atasözleri de tıpkı deyimler gibi kalıplaşmış ve uzun bir geçmişe sahip yapılar oldukları için birbirlerine karıştırılmaları oldukça sık karşılaşılan bir durumdur.

Nesilden nesile geçerek bugüne ulaşan ve atalarımızın hayat tecrübelerini, düşünce ve anlayışlarını öğüt hâlinde anlatan ve milletin ortak malı olan yalın sözlere (mesel,darb-ı mesel) atasözü denmektedir.¹⁸

Atasözleri bir toplumun duygu, düşünce, inanç ve kültürüyle ilgili olarak kendi dünya görüşünün bir yansıması şeklindedir. Kimin tarafından söylendikleri belli değildir. Kalıplaşmış olma özelliklerinden dolayı kelimelerinin yerlerinin değişmesi veya aynı anlama gelse dahi yerine başka bir kelime kullanılması mümkün değildir. Ancak bazı atasözleri zaman içinde değişime uğramış olabilir:

Ayağımı yorganına göre kaskıl. (Güvahi-16.yy)

Ayağımı yorganına göre uzat.¹⁹

Atasözleri, “İnsanoğlunun deneyimlerinden, bilgeliğinden ve benzetme gücünden kaynaklanan atasözleri dünyanın her dilinde vardır; çoğunlukla bir tümce biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla, söyleniş açısından daha etkili olmaya yönelik sözlerdir.”²⁰

¹⁸ GÖZLER, Fethi, *Türkçe Deyimler Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 1991, s. 171.

¹⁹ HENGİRMEN, Mehmet, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yay., Ankara, 1999, s. 39-42.

²⁰ AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara, 2000, Cilt 3, s. 38-40.

Atasözlerinin büyük bir çoğunluğunun zamanı ‘geniş zaman’dır. Ancak özellikle direkt olarak öğüt veren atasözlerinde ‘emir kipi’nin kullanıldığı görülmektedir:

‘Bugünün işini yarına bırakma.’

‘Ev alma komşu al.’ gibi

Hikâye kaynaklı bazı atasözlerinde de ‘miş’li geçmiş zaman’ın kullanıldığı görülür.

‘Alim unutmuş da kalem unutmamış.’

‘Acıkan doymam; susayan kanmam sanırmış.’ gibi

Şimdiki zaman ve di’li geçmiş zaman çekimiyle kurulan atasözü yok denecek kadar azdır.

Deyimler ve atasözlerinin birbirinden ayırt edici özellikleri de mevcuttur.

Bu özellikleri şöyle ifade edebiliriz: Deyimler özel bir anlatım şekli iken atasözleri genel kural niteliği taşımaktadır. Bunu şu şekilde açıklamak mümkündür: Deyimler, anlatımı akıcı, güzel ve etkileyici kılmak için kullanılır. Atasözleri ise deneyimlere dayalı, bireylere veya topluma öğüt verici özellikleri dolayısıyla kullanılır. Deyimler hiçbir şekilde yargı taşımadıkları hâlde atasözleri genel yargı bildirirler ve cümle durumundadırlar. Deyimler ise bir durum, bir kavram bildirdikleri için genellikle cümle durumunda değildirler. Cümle durumunda olan deyimleri anlam bakımından daha kolay ayırt edebiliriz:

Atı alan Üsküdar’ı geçti.

Doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı.

Ana usta yufka yapar, çocuk usta çift çift kapar.

İki şilte bir yastık, onu da terkiye astık.

Senin aradığın kantar Bursa’da kestane tartar.

Tıngır elek tıngır saç, elim hamur karnım aç.

Adam oluncaya kadar dokuz fırın ekmek ister.

Kafasına vur, lokmasını ağzından al.

Benden uzak olsun da Mısır'a sultan olsun.

Bir yaşıma daha girdim.

Girmediği bir Gerede zindanı kalmış.

Helva demesini de bilirim, halva demesini de.

Hık demiş (anasının, babasının) burnundan düşmüş.

Kapıdan kovsan bacadan girer.

1.2.2. Deyim ve Birleşik Sözcük

“Birleşik sözcükler” de deyimlerle sıkça karıştırılmaktadır. Ancak bu sözler özellikle anlam ve kullanılış bakımından birbirlerinden oldukça farklıdırlar.

Birleşik sözcük, birden çok sözcüğün birleştirilerek tek sözcük olarak yazılış biçimidir. Birleşik sözcüğü oluşturan sözcükler, öylesine kaynaşmışlardır ki yazılışlarını olduğu gibi anlamlarını da ayrı ayrı düşünemeyiz.²¹

Birleşik fiillerde kelimeler birleşerek biçimsel olarak da tek bir kelime şekline dönüşmektedir. Ancak deyimlerde böyle bir şey söz konusu değildir.

Bazı fiillerle bir araya gelen bir veya birkaç kelimenin kendi gerçek anlamlarını yitirerek yeni anlamlar kazanması ve kazandıkları anlamın bir duyguyu, bir düşüncüyü ya da bir olayı daha etkili ve güçlü olarak ifade eder hâle gelmesi sonucu bazı birleşik fiiller deyimleşmişlerdir: Kulak misafiri olmak, Elden ayaktan düşmek vb.

Anlam kayması, birleşik fiillerin kalıplaşarak deyim olarak kullanımına sebep olmaktadır.

kapısı açık olmak

karşı gelmek

mola vermek

nazara gelmek

oyunbozanlık etmek

²¹ AKSOY, Ömer Asım, *Deyimler Sözlüğü II*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 509-511.

başıboş kalmak

işi düşmek

aşka gelmek

başa çıkmak

dara düşmek

saçına ak düşmek

sahip çıkmak

1.2.3. Deyim ve Terim

Bilim, sanat, edebiyat, spor ve çeşitli alanlarda kullanılan kavramlar için anlamlandırılmış kelimeler olduğunu bildiğimiz terimler de deyimlerle karıştırılan kelimelerdir.

“Anlamları dar ve sınırlı olan terimler, bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının mensupları arasında kısa yoldan anlaşmayı sağlayan sözlerdir.”²²

Tanımından da anlaşıldığı üzere özel kullanım alanlarına sahip olmalarından dolayı terimlerin kullanım alanları oldukça sınırlıdır.

Terimlerin bir kısmı zaman içinde günlük konuşma dilinde de konuşulur hâle gelmiştir ancak; ait oldukları alanla ilgili olarak kullanılırken terim, alan dışında ve günlük konuşma dilinde kullanılırken kelime durumunda bulunurlar. Örneğin “Perde”; tiyatrodaki bölümlere verilen ad iken; günlük hayatta pencereye takılan örtü olarak kullanılmaktadır.

“Terim türetmede;

1-Dilin kendi öğelerine yeni anlamalar yükleme yoluyla dilden karşılama,

2-Birleştirme,

3-Canlandırma,

4-Çevirme,

²² ZÜLFİKAR, Hamza, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara, 19991, s. 20.

5-Türetme yollarından yararlanılır.”²³

Birleşik sözcük durumunda olan terimler doğal olarak deyimlerle karıştırılmazlar. Ancak iki veya daha çok sözcükten oluşup da bitişik yazılmayan terimler, kuruluş yönünden deyimlere benzerler. Kimi terimler ortak dilde de sık sık kullanıldıklarından deyimleşmektedirler. Bunlar terimlerle deyimler arasındaki sınırın üzerindedirler. Terimler dizelgesinde de deyimler dizelgesinde de yer alabilirler. Açık oturma, rest çekmek, yumuşak iniş, kara borsa...²⁴

Terim; tanımı, kullanımı, aldığı yapımlar ekleriyle farklı bir özellik taşıyor ve bir ölçüde dilin öteki kelimelerinden ayırt edilebilir.²⁵

Terimin bildirdiği anlamın yorumu açık olmaması ve kelimelerin kullanıldığı alan içinde özel bir anlamının olması deyimlerle arasındaki en belirgin farktır.

1.2.4. Deyimler ve Argo

Deyimler, argo olarak tanımladığımız kelimeler ile de birbirine karıştırılmaktadır. Bunun asıl sebebinin ‘argo’ kelimesinin tam anlamının bilinmemesinden ileri geldiği kanaatindeyiz. Çünkü tanım olarak baktığımızda deyimle karıştırılabilecek herhangi bir özelliğin bulunmadığı ancak herkes tarafından anlaşılabilen kelimeler oldukları için böyle bir karışıklığın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Argo; “Toplumda belli bir kesimce, genellikle de bir meslek grubunca kullanılan, ortak dilden hem başka sözcükler kullanma hem de ortak dilin sözcüklerine kendine özgü anlamlar yükleme açılarından farklılaşan, böylece herkesçe anlaşılabilen, nükteli anlatımların bolluğu ile dikkat çeken dil.”²⁶ olarak tanımlanmaktadır.

Her dilin ve hatta her kesimin kendine ait bir argosu bulunmaktadır. Bunun birçok sebebi olabilir. Ancak ortaya çıkışı ile ilgili kabul edilebilir en geçerli sebep

²³ AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 2000, Cilt 3, s. 40-41.

²⁴ AKSOY, Ömer Asım, *Deyimler Sözlüğü II*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 514.

²⁵ ZÜLFİKAR, Hamza, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara, 1999, s. 20.

²⁶ HENGİRMEN, Mehmet, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yay., Ankara, 1999, s. 35.

kendi argolarını kullanan bireylerin diğerlerinden farklılıklarını ortaya koymak istemesi ve sadece kendilerinin anlayabildiği şekilde anlaşmak istemeleridir.

Ömer Asım Aksoy'un argoyu daha çok "Külhanbeylerinin özel anlamda kullandıkları kaba sözlere ya da başkaları anlamasın diye aralarında kararlaştırdıkları sözler."²⁷ olarak tanımlaması bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

Bu konuyla ilgili olarak önemli bir bakış açısı daha dikkati çekmektedir. Yine Ömer Asım Aksoy; deyim niteliği taşıyan argo sözcük öbeklerine "argo deyim" adının verilmesi gerektiğini söylemektedir. Örnek olarak da, yağ çekmek, boş vermek, dalga geçmek gibi deyimleri vermektedir.²⁸

altmış altıya bağlamak

ayak yapmak

baldırı çıplak

boş vermek

caka satmak

cartayı çekmek

zokayı yutmak

1.2.5. Deyimler ve Dua-Beddua

Deyimler birçok konuyu içerdiği gibi inanç, gelenek, görenek gibi unsurları da içermektedir. Bu yüzden dua ve beddualarla karıştırılmaları doğal karşılanmalıdır.

Ömer Asım Aksoy deyim-dua-beddua ilişkisini açıklarken kullanım amaçlarını göz önüne alarak; deyimlerin amacının bir kavramı, ya hoş, çekici bir anlatımla anlatmak ya da sadece özel bir kalıp içinde belirtmek olduğunu, dua ve beddualar

²⁷ AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 51.

²⁸ AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 51.

arasında da bu özellikleri taşıyanların olduğunu ve onların hem dua ve beddua hem de deyim sayılabileceğini belirtmiştir.²⁹

Dua ve beddualarda sık kullanılan “Allah” kelimesinin kullanıldığı pek çok deyim vardır. Ömer Asım Aksoy’un *Deyimler Sözlüğü*’nde sadece ilk kelimesi “Allah” olan 27 adet deyim bulunmaktadır.³⁰

Başta belirttiğimiz gibi deyimler her konuyla ilgili olabilirken; dua ve bedduaların konusu sınırlıdır. Dua ve beddualar genellikle iyi ve kötü dilekleri belirtmek için kullanılırlar.

Dikkat etmemiz gereken husus ise; dua ve bedduaların anlatımda kullanılış şeklidir. Ömer Asım Aksoy’a göre, anlatımda deyim özellik ve niteliği bulunan dua ve beddualar deyim de sayılabilirler.³¹

Al Allah kulunu, zapt eyle delini.

Allah akıl versin.

Allah bağışlasın.

Allah dört gözden ayırmasın.

Allah utandırmasın.

Allah versin.

başın için

elinin/ölünün körü

Tuttuğu altın olsun.

tövbeler tövbesi

Ziftin pekini yesin.

²⁹ AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 53.

³⁰ AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995

³¹ AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 53.

1.3. Deyimler Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Deyimler ile ilgili çalışmaların büyük bir çoğunluğu toplama (derleme / tarama) sözlükler şeklindedir.

Atasözleri ve deyimleri ilk defa kitap hâlinde toplayan Şinasi'dir. Durub-i Emsal-i Osmaniye adlı 2500 sözü içeren eserini 1861 yılında düzenlemiş ve 1863 yılında yayınlamıştır.³²

Mustafa Nihat Özön de 1943'te Türkçe Tabirler Sözlüğü'nü yayınlamış ve o döneme kadarki en ayrıntılı ve örnekli sözlüğü oluşturmuştur.

Günümüze yansıyan en önemli eser Ömer Asım Aksoy'un ilk baskısını 1965'te yaptığı Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'dür. 1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından 3 cilt hâlinde düzenlenen eser daha sonra İnkılâp Yayınevi tarafından 2 cilt olarak basılmıştır.

Ömer Asım Aksoy ayrıca bölge ağızlarındaki deyimleri de "Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler" adlı eserinde 2 cilt olarak yayınlamıştır.

1974 yılında H. J. Kissling ve Bedriye Atsız tarafından Almanya'da yapılan bir çalışma oldukça önemlidir. Bu çalışma Sammlung Türkischer Redensarten (Deyimler Koleksiyonu) adıyla yayınlanmış ve Zeynep Korkmaz tarafından eserin Türkçe ve Almanca deyimleri bir araya getiren karşılaştırmalı bir deyimler sözlüğü olduğu belirtilmiştir.³³

Doğan Aksan, H. Fethi Gözler, Zeynep Korkmaz, Yusuf Ziya Çotuksöken, Asım Bezirci, Vecihe Hatiboğlu, Arif Hikmet Par, Sabahat Emir, A. Naci Tokmak, Emin Özdemir gibi isimler de deyimler ve deyimler sözlüğü hazırlama konusunda önemli çalışmalar yapmışlardır.

Bu kapsamda ulaşılan ve incelenen eserler kaynakça bölümünde verilmiştir.

Sözlüksel çalışmaların dışında deyimler ile ilgili olarak yapılmış doktora ve yüksek lisans tezleri de mevcuttur.

³² ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçe Tabirler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 28.

³³ KORKMAZ, Zeynep, "Sammlung Türkischer Redensarten", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2. Cilt, TDK.Yayınları, Ankara, 1995, s. 446-449.

Fırat Üniversitesi'nden Ahmet Turan Sinan'ın 'Türkiye Türkçesi'ndeki Deyimler Üzerine Bir Dil İncelemesi' adlı doktora tezi, Ankara Üniversite'sinden Leyla Subaşı'nın 'Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesi'ndeki Örneklerin İncelenmesi' adlı yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi'nden Mine Güven'in 'Properties of Verbal Idioms in Turkish' adlı yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi'nden Emel Esentürk'ün 'Türkçe Sözlük ve Kamus-ı Türki'de Bulunan Deyimlerin Karşılaştırılması' adlı yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi'nden Bayram Çetinkaya'nın 'Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi' adlı yüksek lisans tezi konuyla ilgili olarak yapılmış önemli akademik çalışmalardır.

Bu tezler de incelenerek hepsinden yararlanılmıştır.

Tez çalışmalarının dışında deyimlerle ilgili olarak yazılmış çok önemli makaleler de bulunmaktadır. Bu makaleler de incelenmiş ve bunların künyeleri kaynakça bölümünde verilmiştir.

2. DEYİM YAPILARI

Bu bölümde deyim yapıları üzerinde duracağız. Deyimleri 'anlamsal yapı' ve 'biçimsel yapı' olarak iki şekilde inceleyeceğiz.

2.1. ANLAMSAL YAPI BAKIMINDAN DEYİMLER

Anlam yapısı bakımından deyimlere baktığımızda farklı anlamsal özelliklerin olduğunu görmekteyiz. Deyimleşme sürecinde farklı anlam yollarının etkisi olmuştur. Bunları şu şekilde inceleyebiliriz:

2.1.1. Deyim Aktarması (Metaphor)

Deyim aktarmasını soyut bir kavramın benzerlik ilişkisi kullanılarak somutlaştırılması olarak tanımlayabiliriz. Deyim aktarmasında amaç, araç ve ilişki olarak 3 öge bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinin yokluğu bile deyim aktarmasını engeller.

Deyim aktarmasını günlük dilde karşılaştığımız deyimlerin büyük bir bölümünde görmekteyiz.

Cem Dilçin, deyim aktarmasında hem bir mecaz hem de bir benzetme aracı olduğunu ve 3 niteliğinin bulunması gerektiğini söyler. Bu üç niteliği ise şu şekilde gruplandırır:

“a-Kelimenin gerçek anlamının dışında herhangi bir kavrama ya da nesneye ad olması,

b-Engelleyici ipucu olması

c-Benzetme amacının mevcudiyeti.”³⁴

Ancak anadili konuşucusu çoğu zaman, deyim anlamına ulaşabilmek için araç-amaç ilişkisini düşünmeksizin aracı doğrudan kullanır. Bu nedenle deyim aktarmaları, deyim yapıları içinde çoğu kez ölü durumdadır.³⁵

aba altından değnek göstermek

alttan almak

³⁴ DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK.Yay.5. Baskı, Ankara, 1999, s. 412.

³⁵ UZUN SUBAŞI, Leyla, “Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri”, *Dilbilim Araştırmaları*, 1991, Hitit Yay. s. 29-39.

ağzı gevşek
ateşle oynamak
ayağının altına karpuz kabuğu koymak
arka çıkmak
başa çıkmak
bağrını delmek
belini dođrultmak
başının etini yemek
burnunda tütme
can çekişmek
çam devirmek
çığır açmak
deliksiz uyku
dili varmamak
dolap çevirmek
elden ayaktan düşmek
Eski çamlar bardak oldu.
gönül almak
göz alıcı
hatırı kalmak
iç açmak
işine gelmek
içine kurt düşmek
kafa patlatmak
kalbur üstü

kendine gelmek
kel başa şimşir tarak
lafı ağzında gevelemek
mekik dokumak
nalları dikmek
ömür törpüsü
pireyi deve yapmak
renk vermek/vermemek
sineye çekmek
süt kuzusu
tatlıya bağlamak
tekne kazıntısı
üstüne alınmak
üzümün çöpi var demek
yangına körükle gitmek
yelkenleri suya indirmek
yoldan çıkmak
zihnine takılmak

2.1.2. Ad Aktarması / Mecaz-ı Mürsel (Metonymy)

Bir sözün benzetme amacı güdülmeden gerçek anlamının dışında kullanılması olan ad aktarması bir söz sanatıdır ve deyimlerin yapısında oldukça sık rastlanmaktadır.³⁶

Amaç benzetme yapmak olmadığı için gerçek ve mecaz anlamlı kelimeler arasında farklı anlam ilişkileri bulunur. Bu ilişkiler, sebep-sonuç, özel-genel ya da parça-bütün şeklinde olabilir. Yazmak yerine **kağıda dökmek**, zayıflamak yerine, **bir deri bir kemik kalmak** gibi farklı anlamları anlatmayı amaçlamaktadır.

açlıktan nefesi kokmak

ağzı kulaklarına varmak

al kanlara boyanmak

bir ayağı çukurda olmak

beyin yıkamak

dil dökmek

dili damağına yapışmak

dünya evine girmek

eli ayağı buz kesmek

göbeğı çatlamak

göz kulak olmak

günleri sayılı olmak

kan gövdeyi götürmek

karnı burnunda

kefeni yırtmak

koltukları kabarmak

pusulayı şaşırmaq

³⁶ DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK. Yay. 5. Baskı, Ankara, 1999, s. 415.

2.1.3. Benzetme/Teşbih (Simile)

Benzetmeyi; sözü daha etkili kılabilmek için aralarında farklı yönlerden ilgi olan iki şeyden, benzerlik bakımından zayıf olanı nitelik bakımından daha üstün olana benzetme olarak tanımlayabiliriz. Benzetmede kelimeler kendi asıl anlamlarında kullanılırlar.³⁷

Benzetme etkisi sonucunda oluşan deyimlerde, benzetmenin yapısı gereği ilişki ögesi deyimlik anlam yapılanması içinde hazır olarak bulunmaktadır.³⁸

‘Gibi’ benzetme edatı bu deyimler için olmazsa olmaz unsurlardan biridir. Bu nedenle ‘gibi’ sözcüğü bu deyimlerimizin bünyesinde olmasa bile anlamını bir şekilde sezdirir.

ağlama duvarına dönmek

anka gönüllü olmak

arı kovanı gibi işlemek

arkası mihrapta olmak

ayaklı kütüphane

barut fıçısı gibi

bendeniz cennet kuşu

Besmele görmüş şeytana dönmek

beyninden vurulmuşa dönmek

bir iğne bir iplik kalmak

cancığer kuzu sarması olmak

deli kızın çeyizi gibi

dış kapının dış mandalı olmak

³⁷ DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK.Yay. 5.Baskı, Ankara, 1999, s. 405.

³⁸ UZUN SUBAŞI, Leyla, “Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri”, *Dilbilim Araştırmaları*, 1991, Hitit Yay. s. 29-39.

eşekten düşmüş karpuzla dönmek
 fasulye gibi kendini nimetten saymak
 fesat kumkumasına dönmek
 gözleri kan çanağına dönmek
 ham armut gibi boğaza durmak
 Hızır gibi yetişmek
 hokka gibi oturmak
 iki cami arasında kalmış beynamaza dönmek
 kaleminden kan damlamak
 kedi gibi dört ayağının üzerine düşmek
 lök gibi oturmak
 Miskinler tekkesine dönmek
 papağan gibi ezberlemek
 tere yağından kıl çeker gibi
 yangından mal kaçırır gibi

2.1.4. Telmih (Allusion):

Deyim anlamının aktarılmasında kullanılan araç ögesinin, geçmişte gerçekleşmiş bir olay, durum ya da yaşantıya gönderimde bulunulması ve deyimleşme olgusunda etkisi olan anlam aktarımı olayı alüzyon'dur.³⁹

Bu tür deyimler bir hikâyeye dayanır o yüzden sürekli olup olmamaları zamana bağlıdır. Zaman içinde unutulmaları veya ilk anlamlarının dışında kullanılmaları mümkündür. Bu deyimlerin kullanımlarında önemli bir nokta da deyim kullanan ve kullandığı kişi tarafından gönderme yapılan durumun ya da olayın bilinmesinin gerekliliğidir.

³⁹ UZUN SUBAŞI, Leyla, "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri", *Dilbilim Araştırmaları*, 1991, Hitit Yay. s. 29-39.

ağzından baklayı çıkarmak
 Ahfeş'in keçisi gibi başını sallamak
 Abaz'ın kör kaz gibi yutmak
 Bu kedi ise et nerede,et ise kedi nerede?
 cemaziyelevvelini bilmek
 Cim karnında bir nokta
 Derdini Makro Paşa'ya anlat.
 Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak
 Fincancı katırlarını ürkütmek
 Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye.
 Hoşafın yağı kesildi.
 Karaman'ın koyunu sonra çıkar oyunu.
 kazan kaldırmak
 pabucu dama atılmak
 peygamberlerin arasından Cercis'i seçmek
 Rahmetli başka ne dedi?
 sarı çizmeli Mehmet Ağa
 Taşları bağlayıp, köpekleri salmışlar.
 Üsküdar'da sabah oldu.
 yaya kaldın Tatar ağası

2.1.5. Kinaye:

“Bir kelimeyi, bir sözü gerçek anlamı ile de düşünmek mümkün ise de onun mecazi anlamını kastederek söz söyleme sanatına kinaye denir.”

Bir sözü, bir kelimenin gerçek anlamının dışında ancak benzetme amacı olmadan mecaz olarak kullanmak olan kinaye deyimlerde de sık sık rastlanan bir söz sanatıdır. Önemli olan kelimelerin anlamlı ya da anlamsız bir birliktelik oluşturmasından çok mecazlı olarak kullanılmasıdır.

Övgü ya da alay amaçlı olarak da kinaye kullanılabilir.

alnı açık

ağır başlı

ağzı bozuk

baldırı çıplak

iliğine kadar işlemek

maymun iştahlı

mürekkep yalamış

Ne âlâ memleket!

ödü patlamak

pamuk ipliğiyle bağlamak

2.1.6. Abartma(Mübalâğa):

Abartma, meydana gelen olayın ya da durumun olduğundan çok daha fazla boyutlarda anlatılmasıyla oluşan bir anlam özelliğidir. Abartmalarda mantık dışı olma durumu söz konusudur. Deyimlerde de buna oldukça sık rastlanmaktadır.

- ağzı kulaklarına varmak
- ağzı açık kalmak
- aklı başından gitmek
- ayakları yere basmamak
- balık kavağa (kurbağa ağaca) çıkınca
- başı kazan olmak
- bir bardak suda fırtına koparmak
- canının içine sokacağı gelmek
- Dağlar dayanmaz.
- deveye hendek atlatmak
- dünyalar onun olmak
- İğne atsan yere düşmez.
- iğne deliğinden Hindistan'ı seyretmek
- Kafdağı'ndan kar bağışlamak
- kan alacak damarı bulunmamak
- mangalda kül bırakmamak
- Sinekten yağ çıkarmak
- tekeden süt çıkarmak
- yanağından kan damlamak

2.2. BİÇİMSEL YAPI BAKIMINDAN DEYİMLER

Biçimsel yapı bakımından deyimleri incelediğimizde cümle biçiminde ya da kelime grubu biçiminde yapılandıklarını görmekteyiz.

2.2.1. CÜMLE BİÇİMİNDEKİ DEYİMLER:

Cümle biçimindeki deyimler yargı bildiren deyimlerdir. Bu tür deyimler arasında her çeşit cümle yapısını görebiliriz.

2.2.1.1. Tam Cümle:

Tam cümle durumundaki deyimleri taşıdıkları yargı bakımından yalın, bileşik, sıralı ve bağlı cümleler olarak değerlendirebiliriz.

2.2.1.1.1. Yalın (Basit) Cümle Biçimindeki Deyimler:

Tek yargı bildiren ve kalıplaşmadan dolayı öğeleri yer değiştiremeyen deyimlerdir.

Cehenneme kadar yolu var.

Aklına turp sıkayım.

Ayıkla pirincin taşını.

Bu hamur daha çok su götürür.

Her gün papaz pilav yemez.

O kadar kusur kadı kızında da olur.

2.2.1.1.2. Bileşik Cümle Biçimindeki Deyimler:

Birden fazla yargı içeren deyimlerdir. Bileşik cümle biçiminde birçok deyim bulunmaktadır.

Ateş olsa cürmü kadar yer yakar.

Cehenneme atsalar, odun yaş diye bağırır.

Denize düşse ağzında balıkla çıkar.

Geleceği varsa göreceği de var.

Halep oradaysa arşın burada.

Hangi taşı kaldırsan altından çıkar.

Kapıdan kovulsa bacadan girer.

Sen ekilirken ben göcektim.

Sen giderken ben geliyordum.

2.2.1.1.3. Sıralı Cümle Biçimindeki Deyimler:

Sıralı cümle biçimindeki deyimlerde ses tekrarlarını, kafiye ve ölçü gibi şiirle ilgili pek çok unsuru görmek mümkündür.

Av avlandı, tav tavlandı.

Atsan atılmaz, satsan satılmaz.

Ananız taş yesin, yarımşardan beş yesin.

Bahtım olaydı anamdan kız doğardım.

Bugün buldum bugün yerim, yarına Allah kerim.

Çoğu gitti azı kaldı, keli gitti dazı kaldı.

Düğüne gider zurna beğenmez; hamama gider kurna beğenmez.

Eşek hoşaftan ne anlar suyunu içer tanesini bırakır.

Helva demesini de bilirim, havla demesini de.

İki şilte bir yastık, onu da terkiye astık.

Karşıdan baktım yeşil türbe; yanına vardım estağfirullah tövbe.
 Kızım sana söylüyorum; gelin sen dinle.
 Kuş uçmaz, kervan geçmez.
 Maksudı üzüm yemek değil, bağcıyı dövmek.
 Ne kızını veriyor, ne düğünü küstürüyor.
 Ne ölü görmüş ağlamış, ne düğün görmüş oynamış.
 Ne şiş yansın, ne kebab.
 Orasını ne sen sor, ne ben söyleyeyim.
 Ölme eşeğim ölme, yaza yonca bitecek.
 Pişirdiği aş olaydı, başımı yaran taş olaydı.
 Saç tava geldi, hamur kalmadı; akıl başa geldi, ömür kalmadı.
 Şaşıydı, arı da soktu,kör oldu.
 Tahtadan çuvaldız, ne yitiren acır, ne bulan sevinir.
 Tencere yuvarlanmış, kapağını bulmuş.
 Yılanı sen tut, gözüne ben bakayım.

2.2.1.1.4. Bağlı Cümle Biçimindeki Deyimler:

Bağlı cümle biçimindeki deyimler karşımıza, ki'li bağlı ve bağlama edatlarıyla bağlı cümle biçiminde çıkmaktadır.

Ağzı torba değil ki büzesin.
 Benim de adım Yakup ama o kadar uzun değil.
 Boyacı küpü değil ki hemen sokup çıkarasın.
 Cami yıkılmış ama mihrap yerinde duruyor.
 Çiğ yemedim ki karnım ağrısın.
 Ne ölüye ağlar ne diriye güler.

Ölmüş eşek arıyor ki nalını söksün.

Sakalım yok ki sözüm dinlensin.

Vur fakat dinle.

Yüklem türü bakımından isim ve fiil cümlesi durumunda olmak üzere 2 grup, yüklem anlamı bakımından olumlu, olumsuz ve soru cümlesi olmak üzere 3 grup karşımıza çıkmaktadır. Bu da bize cümle durumundaki deyimlerin isim cümlesi, fiil cümlesi, olumlu cümle, olumsuz cümle ve ya soru cümlesi olabileceğini göstermektedir.

İsim Cümlesi:

Atta duran var, duramayan var.

Benim de adım Yakup ama o kadar uzun değil.

Boğaziçinde kavga var.

Eleğim var sacım var, komşuya ne borcum var.

Ortada fol yok, yumurta yok.

Dini, imanı yok!

Mavi boncuk kimde, benim gönlüm onda.

Ölüm var, dönüm yok.

Sayım suyum yok.

Sen ekilirken ben göcektim.

Umurumda değil.

Verilmiş sadakanız (mız) varmış.

Vurduğu çok ama öldürdüğü yok.

Yüzünde şeytan tüyü var.

Fiil Cümlesi:

Adam oluncaya kadar dokuz fırın ekmek ister.
 Akıl dağıtılırken değırmene karpuz öğütmeye gitmiş.
 Battı balık yan gider.
 Burnunun yeli harman savuruyor.
 Dam üstünde saksagan, vur beline kazmaylan.
 Eşek kuyruğı gibi ne uzar ne kısılır.
 Hacı sandığımızın haçı koynunda çıktı.
 Her boyayı boyadık da fıstıkî mi kaldı?
 Karaman'ın koyunu sonra çıkar oyunu.
 Öleceğim, sağ yanım yere gelecek.
 Sen giderken ben geliyordum.
 Talihim olsaydı, anamdan kız doğardım.
 Ufak tefek gördün de Karamürsel sepeti mi sandın?
 Vursan ölecek, vurmazsan ekmeğini elinden alacak.

2.2.1.2. Eksiltili Cümle Biçimindeki Deyimler:

Ağzıyla kuş tutsa...
 Akşam ahıra, sabah nahıra(çayıra)...
 Allah bana ben de sana...
 Allah ne verdiyse...
 Ardından atlı (tatar) kovarcasına...
 Aydan arı, gündenduru.

Babana rahmet.
 Başı göl, ayağı sal.
 Başında torbası eksik.
 Bendeniz cennet kuşu.
 Bir eli balda bir eli yağda .
 Canı cehenneme.
 Çatlasa da patlasa da...
 Denizde kum, onda para.
 Elini sallasa ellisi, başını sallasa tellisi.
 Eski köye yeni adet.
 Evli evine, köylü köyüne.
 Mart içeri, pire dışarı.
 Ne dedim de...
 Sana yalan, bana gerçek.
 Şeytan kulağına kurşun.
 Tiği teber, şahı merdan.
 Üstüme iyilik sağlık.
 Ya devlet başa ya kuzgun leşe.

2.2.1.3. Karşılıklı Konuşma Biçimindeki Deyimler:

Karşılıklı konuşma biçimindeki deyimler tek bir cümleden oluşmayan daha çok cümle grubu olarak değerlendirebileceğimiz deyim kalıpları olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

- Adın ne?
- Mülayim.
- Sert olsan ne halt edersin?

- Akıllınız kim?
- Öndeki zincirli.
- Aman dayı ölüyorum.
- Valla yeğen sen bilirsin.

- Baba bir hırsız tuttum.
- Getir!
- Gelmiyor.
- Bırak!
- O beni bırakmıyor.

- Deveye “Karın ne?” demişler.
- Kazazlık.
- Yakışır ince bileklerine.
- Tencere dibin kara.
- Seninki benden kara.

Karşılıklı konuşma biçiminde yapılan deyimlerde bildirinin cümleden daha büyük yapıları içermesi nedeniyle bu tür deyimler için ‘sözce’ terimi de kullanılmıştır.⁴⁰

⁴⁰ SUBAŞI, Leyla, Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1988, s. 103.

2.2.2. SÖZCÜK GRUBU BİÇİMİNDEKİ DEYİMLER:

Cümle biçiminde olmayan deyimler yapı olarak kelime grubu şeklindedir. Bu deyimler; isim tamlaması, isim-fiil grubu, sıfat tamlaması, sıfat fiil grubu, zarf-fiil grubu, ikileme, edat grubu, bağlama grubu, birleşik fiil grubu biçiminde yapılanmıştır.

2.2.2.1. İsim Tamlaması Biçimindeki Deyimler:

adam başı
adam(insan)sarrafi
ağız kalabalığı
ağzının yatımı
ahret kardeşi
akşam üstü
Allah'ın günü
anamın aşısı, tandırın başı
ananın örekesi
anasının kızı
arkadaş canlısı
ayakbastı parası
babasının çiftliği
baklava dilimi
boynunun borcu
can sağlığı
cehennem dibi
ciğerimin köşesi
Damokles'in kılıcı
el kapısı

elinin kiri, yüzünün karası
gönül eğlencesi
hamur işi
hükümet kapısı
insan evladı
işin püf noktası
işinin adamı
kabir suali
kaçın kurası
kahve dövücünün hınk deycisi
kapı yoldaşı
kenarın dilberi
keyif hâli
kocakarı ilâcı
köprü başı
malın gözü
Marsıvan eşeği
meşe odunu
meydan dayağı
Miskinler tekkesi
neyin nesi, kimin fesi
öksüzler babası
ölünün körü
ömrümün varı
paranın üstü

post kavgası
 rahat dōşeęi
 saędıç emeęi
 sakalının tarağı
 sır küpü
 Őeytanın art ayağı
 Őunun Őurası
 Tanrı'nın günü
 tımarhane kaçkını.
 toprak ananın bayramı
 yağ tulumu
 Yaęma Hasan'ın böreęi
 zemheri zurafası
 züęürt tesellisi

2.2.2.2. İsim Fiil Grubu Biçimindeki Deyimler:

anadan doğma
 baştan savma
 cennetten çıkma
 çekirdekten yetişme
 kulaktan dolma
 Nuh Nebi'den kalma
 sonradan görme
 tepeden inme
 yerden bitme

2.2.2.3. Sıfat Tamlaması Biçimindeki Deyimler:

Deyimlerimiz arasında sıfat tamlaması şeklinde bir çok deyim bulunmaktadır. Bu deyimlerin bir kısmı sıfat+isim yapısında iken, bir kısmında tamlayanın isimden türemiş bir sıfat olduğunu bir kısmında ise sıfatın “-sız” ekiyle türemiş olduğunu görmekteyiz. Bununla beraber sıfat tamlaması yapısındaki deyimlerde tamlayanın sıfat fiil de olabildiğini görmekteyiz.

acı soğuk

ağır hastalık

ağrısız baş

ak sakal, kara sakal

altın bilezik

asıklı surat

ateşten gömlek

ayaklı kütüphane

bir araba laf

canlı cenaze

çetin ceviz

çöpsüz üzüm

davetsiz misafir

deliksiz uyku

dipsiz kuyu

dünkü çocuk

Düttürü Leyla

eski kurt

fermanlı deli

fistikî makam
hazır yiyici
her aşın kaşığı
iğneli söz
iki ahbap çavuşlar
ince iş
işlek yazı
kapalı kutu
kara çalı
kestirme cevap
kuru kalabalık
kuyruklu yalan
okkalı kahve
öbür dünya
ölümlü dünya
püsküllü bela
sarı çizmeli Mehmet Ağa
taçsız kral
tatlı dil
yağlı kapı
yalancı pehlivan
yedi iklim dört bucak
yuvarlak hesap
zilzurna sarhoş

Bununla beraber sıfat tamlaması yapısındaki deyimlerde niteleyenin sıfat fiil de olabildiğini görmekteyiz.

ağza koyacak bir şey

altın yumurtlayan tavuk

bardağı taşıran son damla

bakar kör

biçilmiş kaftan

can alacak nokta (yer)

dilenemez dilenci

eğilmez baş

eli öpülecek adam

geçer akçe

gemisini kurtaran kaptan

gıcılamaz kağı

görünmez kaza

kapanmayan yara

pişmiş kelle

zurnanın zırt dediği yer

2.2.2.4. Kurallı Birleşik Sıfat Biçimindeki Deyimler:

açık sözlü

ağır elli

aslan yürekli

ayran gönüllü

buğday benizli

cin fikirli

çocuk ruhlu
dik başlı
eşek kafalı
fena kalpli
fidan boylu
geniş gönüllü
geri kafalı
horoz akıllı
iki canlı
kuş beyinli
leylek bacaklı
maymun iştahlı
muşmula suratlı
nur yüzlü
orta halli
örümcek kafalı
pabuç ağızlı
sivri akıllı
soğuk kanlı
şom ağızlı
tok gözlü
uymaca akıllı
yarım akıllı
yufka yürekli
Zebani kılıklı

2.2.2.5. Sıfat-Fiil Grubu Biçimindeki Deyimler:

ağza alınmaz
ahmak ıslatan
akla gelmedik
Ali kıran, baş kesen
az gelişmiş
baş döndüren
boyu devrilesi
dediği dedik
elde bulunan
geride kalanlar
göbeği sokakta kesilmiş
görmüş geçirmiş
gün görmüş
Hacı yatmaz
helâl süt emmiş
ileri gelenler
ipe sapa gelmez
kendi gelen
mürekkep yalamış
olan biten
öksüz sevindiren
önüne gelen
saçı bitmedik
su (Söz) götürmez

su katılmamış
yakası açılmadık
yere bakan, yürek yakan
yılana ağı veren

2.2.2.6. Zarf-Fiil Grubu Biçimindeki Deyimler:

Zarf-Fiil biçiminde kurulmuş deyimlere aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

balık kavağa çıkınca
bata çıka
ben yolcu, sen hancı iken (oldukça)
durup dinlenmeden
dünya durdukça
durup dururken
düşe kalka
giydiği yakışırken, eller bakışırken
göğsünü gere gere
göz kırpmadan
gözünü kırpmadan
gözünün çapağını silmeden
ha deyince
içini çeke çeke
ite kaka
kafasına vura vura
kargalar bok ymeden
kurbağa ağaca çıkınca

mürekkebi kurumadan
 ne yapıp yapıp
 saçına başına bakmadan
 Selamünaleyküm demeden
 üstüne basa basa
 ya Allah deyip
 yeri soğumadan

2.2.2.7. Tekrar Grubu (İkilemeler) Biçimindeki Deyimler:

İkileme biçimindeki deyimlerimiz farklı özellikler göstermektedir. Bu deyimlerimizin bir kısmı yansıma sözcüklerle oluşmuştur:

cangıl cungul
 çangıl çungul
 çat pat
 har hür
 palas pandıras
 paldır küldür
 şapır şupur
 vıcık vıcık

Bir kısmı yakın anlamlı, zıt anlamlı ya da aynı kelimenin tekrarı ile oluşmuştur:

açık seçik
 açık saçık
 ak pak
 akıllı uslu

alaca bulaca

alavere dalavere

alımlı çalımlı

apar topar

aşığı yukarı

az çok

bazı bazı

bilir bilmez

bir bir

borç harç

boy bos

börtü böcek

bölük pörçük

bugün yarın

cici bici

cümbür cemaat

çarpık çurpuk

çoluk çocuk

çürük çarık

dayalı döşeli

deli dolu

delik deşik

derli toplu

doğru dürüst

eciş bücüş

eđri bğđri

eksik gedik

er geę

etli butlu

evli barklı

gece gğndğz

giyim kuşam

giyimli kuşamlı

gizli kapaklı

hayal meyal

hele hele

ıvır zıvır

incik boncuk

ipsiz sapsız

ister istemez

kırık dğkğk

odsuz ocaksız

olur olmaz

paşpa

sabah sabah

saęma sapan

senet sepet

sıkı fıkı

şimdi şimdi

tek tğk

ufak tefek

uyur uyanık

vakitli vakitsiz

yalan yanlış

yarım yamalak

yorgun argın

zaman zaman

zar zor

2.2.2.8. Edat Grubu Biçiminde Olan Deyimler:

Edat gruplarıyla kalıplaşmış olan deyimlerimizde; ile, kadar, göre, için edatlarının sık kullanımını görmek mümkündür:

açık alınla

A'dan Z'ye kadar

ağız tadıyla

akşama doğru

Allah için

alınının akıyla

avuç içi kadar

ayağının tozuyla

bacak kadar

bal gibi

baston yutmuş gibi

başı için

deli kızın çeyizi gibi

devekuşu gibi

deve nalbanta bakar gibi

dili döndüğü kadar

dişine göre

duvar gibi

dünya gözüyle

dünya kadar

el çabukluğu ile

ele güne karşı

el kadar
el yordamıyla
fitil gibi
gönlüne göre
gönül hoşluğu ile
göz yumup açıncaya kadar
gümrükten (yangından) mal kaçıırır gibi
gündüz gözüyle
hatır için
iğneden ipliğe kadar
imanına kadar
kalbine göre
Karınca duası gibi
kazık kadar
kazık yutmuş gibi
kedi ciğere bakar gibi
kelle götürür gibi
keyfi oluncaya kadar
kıtlıktan çıkmış gibi
kıyamet gibi (kadar)
mal bulmuş Mağribi gibi
ölü gözü gibi
sabaha doğru
sapına kadar
süt dökmüş kedi gibi

tepeden tırnağa kadar
 tımarhane kaçkını gibi
 turna gözü gibi
 turp gibi
 varıncaya kadar
 yerden göğe kadar
 yumruk kadar
 zerre kadar

Edat grubuyla kalıplaşmış mastarlı deyimlerimiz de bulunmaktadır:

Acem kılıcı gibi iki taraflı kesmek
 adı gibi bilmek
 ağızda sakız gibi çiğnemek
 arı kovanı gibi işlemek
 arpa boyu kadar yol gitmek
 Arpacı kumrusu gibi düşünmek
 bey (paşa) gibi yaşamak
 bülbül gibi ötmek
 cadı kazanı gibi kaynamak
 çorap söküğü gibi gitmek
 düdük gibi kalmak
 göz kuyruğuyla bakmak
 gözüyle yemek
 hallaç pamuğu gibi atmak
 Hızır gibi yetişmek

kabak çiçeđi gibi açılmak

kafası kazan gibi olmak

lök gibi oturmak

mum gibi olmak

su gibi ezberlemek

2.2.2.9. Bağlama Grubu Biçiminde Kurulmuş Deyimler:

ana ile kız, helva ile koz

aç ve çıplak

don yağı ile pekmez

evvel ve ahir

eyere de gelir, semere de

ha Ali Hoca, ha Hoca Ali

ha bugün, ha yarın

hem kel, hem fodul

hem suçlu, hem güçlü

Kırk katır mı kırk satır mı?

Ne arayan var, ne soran

ne benden selâm, ne senden kelâm

ne selâm, ne sabah

Ne tadı var, ne tuzu

ya deve, ya deveci

ya herrü, ya merrü

ya huyundan, ya suyundan

2.2.2.10. Birleşik Fiil Grubu Biçimindeki Deyimler:

Deyimlerimizin bir kısmı da kaynaşıp kalıplaşarak oluşan bileşik fiil yapısındadır. Her iki unsur arasındaki gramer ve kuruluş özelliklerinin açıklanması gerektiğini belirten Roza Yusipova “eline bakmak, meydan okumak” gibi örnekleri vererek bu tip deyimlere “Fiili deyim” adını vermektedir.⁴¹

adam olmak

ah almak

akıl etmek

akıl vermek

başını yemek

burnundan gelmek

canına okumak

çam devirmek

dalga geçmek

dil dökmek

duman olmak

emek çekmek

fikir almak

gözüne batmak

güçlük çekmek

hatırını kırmak

içi gitmek

kanına girmek

kazık yemek

⁴¹ YUSİPOVA, Roza “Türkçede Deyimler ve Birleşik Fiiller”, *XI.Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*, TDK Yay. , Ankara, 1968 ,s. 249-250

köşeyi dönmek
küplere binmek
makas almak
meydan okumak
pay biçmek
selam vermek
sıkıntıya düşmek
şakaya vurmak
tetikte olmak
yol etmek